

A TULÉLÉS SZÍNHÁZA

Színház és diktatúra a 20. században

■ A színház ereje és ebből fakadó „hatalma” már unalomig emlegetett közhely, de mint minden közhely, elemi igazság rejti benne, amely teljességgel csak akkor érthető, ha kiszabadul bilincseiből, részleteire bomlik, és ezáltal új jelentést kap. A *Színház és diktatúra a 20. században* című kötet egyebek mellett ezt célozza meg, amikor szinte a teljes Európát és Észak-Amerikát teszi vizsgálat tárgyává, szempontjával az említett korszak totalitárius rendszereit választva.

Semmilyen diktatúra nem tűrhet meg maga mellett olyan elementáris erővel operáló művészetet, mint a színház, ezért magától értetődően mindenik tekintélyuralmi rendszer nagy figyelmet szentel neki, és a legkülönfélébb módszerekkel próbálja kordában tartani, illetőleg a maga hasznára fordítani. Felismeri az erejét és a hatalmát, de mégsem tudja érvényesen a magáévá tenni, hiszen a színház hatása éppen abban áll, hogy az alkotói szabadság következtében magát egyedül a művészet törvényének alávetve képes a legkülönfélébben, releváns módon hatni a nézőire.

A Lengyel György szerkesztette színháztörténeti jelentőségű kötet a fentebb részletezett hatást követi végig olyan időszakokban és terekben, ahol a kortárs művészetelmélet és társadalomszemlélet kibontakozását jelentős módon lehetetleníti az adott országok hatalmi rendszere. Az identitásukat egyre sürgetőbben kutató alkotók pontosan ebben a paradox létállapotban artikulálódnak, illetve buknak el: a színház alapvetően a túlélés, az emberi mivolt megőrzésének a tere. A 20. század színháza nagy általánosságban háromirányú: a hatalom művészetellenességével megalkuvó, kiegyező vagy annak ellenálló. Ez utóbbi termeli a század legjelentősebb előadásait (nagyrészt ezeknek köszönhető, hogy ma létezik kortárs színháztudás), és hordozza a legtragikusabb életutakat és művészi pályákat is.

A kötet tanulmányai szerkezetük szerint kétféle tendenciát mutatnak. Az egyik az adott ország vizsgált időszakában a hatalom mozgását követi nyomon a színházak tekintetében: tehát a cenzúra működését és fejlődési folyamatát. Ennek a működésnek a milyenségét lényegében az időnként elcsendesedő, máskor pedig annál erőteljesebben oppozicionáló színházi tevékenység határozta meg. Ennek a szempontnak a mentén íródik az Észak-Amerikát bemutató tanulmány (Lengyel György: *Kísértet járja be – Amerikát. Az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság / Az amerikai színház és film*), amely már csak azért is figyelemre méltó, mert olyan részletgazdag jegyzetekkel rendelkezik, amelyek segítségével pontosan és érthetően kirajzolódik a történelmi háttér. Kiegészítő információkhoz és izgalmas melléktörténetekhez is hozzájutunk, ez pedig új dimenziókat nyit, és ösztönzi az olvasót, hogy a fejezet elolvasása után is tovább keresgéljen a témában. A 21. század interneten tallózó felhasználó generációjához idomított forma ez, amely lehetővé teszi a „linkelés” által az elkalandozást, a kitérőket, ami a pozitívista történelemszemlélet helyett egy – még fejleszthető, bővíthető – keresztmetszetet vázol fel, amolyan beta-történelmet. A témát meglehetősen kimerítő tanulmány rengeteg izgalmas részletet, sztorit vonultat fel, ami miatt igazságszolgálatnak is elnevezhető. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a szerző és témája közötti térbeli és kulturális távolság teret ad a frappáns, akár humoros fogalmazásmódnak, az önsajnálát helyett pedig az együttérzésnek.

A szerzői magatartást és eltartást illetően azok a szerencsésebb írások, ahol a szerző szenvtelenül és szabadon tud az adott korról gondolkodni. A kötet második epilógusának bevezetőjében (Radnóti Zsuzsa: *A hetvenes-nyolcvanas évtized*) a szerző Imre Zoltánt idézi, aki a „fiatalabb

tudósgeneráció gondolkodásmódjával szigorúbban értékeli a Kádár-kor kulturális, színházi évtizedeit, mint azok, akik benne éltek. Ő – úgy tűnik – több konfrontációt és kevesebb kompromisszumot várt volna el a korszak szereplőitől.” Majd megfogalmazza, hogy igenis létezett szembeszegülés, ha nem is „egységes”, „látványos” formában. A tanulmány retorikája azonban azt igazolja, hogy a szerző – valószínűleg a fokozott személyes érintettség miatt – nem meri Imre Zoltánhoz hasonlóan kellő szigorral és eltartással értékelni a kort, ez a kegyetlen szembenézés és el(vagy le-)számolás azonban elengedhetetlen a továbblépéshez és fejlődéshez.

A másik tendencia a kor jelentős alkotót vizsgálja, és többnyire egyes gócpontokra fókuszálva mutatja be a hatalom színházhoz való viszonyát, vagyis a cenzúra működését. Erre kiváló példa Kiss Ilona *Tenyér és ököl. A sztálinizmus színháza: 1927–1953* című tanulmánya: az áttekinthető történelmi bevezetőt és előzetes, többnyire számszerű összefoglalót követően a szerző behatóan vizsgálja a kor legfontosabb színházi megnyilvánulásait. A Művész Színház és a mester, Sztanyiszlavszkij munkássága, illetve az örökmozgó Mejerhold kerül reflektorfénybe: a szelektálás itt magától értetődő, ha csak azt vesszük figyelembe, hogy például 1940-ben Oroszország 980 színházat működtetett. A hihetetlen mennyiségből a legreprezentatívabbak kerülnek bemutatásra, de ez elegendő ahhoz, hogy megértsük a szovjet hatalom ideológiai nyomásának a művészetre gyakorolt hatását. A szerző elsősorban az alkotók gondolkodásmódját vizsgálja, és ennek a hatalommal való összecsapásában mutatja be a rezsím ellentmondásosságát, így lehetőséget teremt arra, hogy a kor problémáit és történéseit szerves módon értsük meg.

A Kiss Ilona-féle megközelítéshez kapcsolódhat a tanulmánykötet egy másik vívmánya, az újszerű történelemkezelés. Azok a legizgalmasabb szövegek, amelyek felhagynak a nagy objektív narratívákkal és az exkluzív linearitással, és a történelmet részleteiben, az egyéni sorsok vizsgálatán keresztül, vagyis mikrotörténeti megközelítésben vázolják fel. Ilyen revelatív olvasmány például Lakos Anna *A francia színház a német megszállás alatt* című tanulmánya. A szerző – mondatokba szedett adatbázis és sta-

tisztikai lajstrom helyett – emberi történeteken, filmekben, sztorikon keresztül mutatja be az adott korszakot, anélkül hogy makulátlan összképre törekedne. Az életszerű epizódok izgalmassá és könnyeddé teszik az olvasást, ráadásul a szerző rendszeresen köti az egyes történeteket a jelenhez is, ezzel aktivizálja és érdekeltté teszi az olvasót. Végeredményben színházi fogás ez, amellyel azonnal megnyeri magának a publikumát, mert a történelem közvetlen szereplőjévé avasza az olvasót. A gesztus magától értetődő kellene hogy legyen, hiszen ennek a történelmi kornak egyenes leszármazottjai, örökösei vagyunk, amit ékesen bizonyít már az is, hogy ez a történelem ma még sokak számára valamikor igenis jelen volt; személyes tapasztalatait vonja be írásába például Kötő József.

A kötetben az egyértelmű választások mellett olyan országok is helyet kapnak, amelyek első hallásra talán nem tűnnek a diktatúra vagy színház szempontjából jelentősnek. Így például a skandináv színházi játék vagy a zsenge színházi kultúrával rendelkező észt, lett, litván színházak is nagyító alá kerülnek – természetesen csak így lehet teljes a szemle. A színház egy adott országban gyakorolt hatásával és fontosságával arányosan váltakozik a tanulmányok részletessége-hosszúsága, kivételt képez a magyar színház, amely értelemszerűen sokkal nagyobb teret kap. Külön fejezet szolgál a romániai helyzet elemzésére: Kötő József *Politikum és esztétikum. Színház a totalitarizmus markában (1945–1989)* című írása megkísérli mind a román, mind pedig a magyar helyzetet maradéktalanul feltérképezni, de – ami minket illet – talán szerencsésebb lett volna a dolgot a másik feléről is megvilágítani, hogy hangsúlyosabban és a plurális megközelítésből adódóan hitelesebben kibontakozhasson mindkét nemzetiség művészete. A tükröződés egyébként izgalmas párbeszédet nyit a szövegek között: az ideológiák megjelenési formái, a színházi irányzatok és színházi stílusok különféle értelmezése és applikációja színes hálót képez, és az elnagyoló általánosítás helyett részletgazdag képet fest az akkori Európáról.

A 20. század totalitárius rendszereitől lázas kontinens lényegében több világháborút, forradalmat, változást ér meg, sorban követik egymást a hatalomváltások, ideológiai pálfordulások. A lát-